

ANNA FILIPCZAK-KOCUR (Opole)

Z dziejów skarbu nadwornego za Zygmunta III Wazy

Problemy skarbowe pierwszej połowy XVII w., ciągle w szczegółach mało znane, są dla historyka tematem niewdzięcznym. Dotyczy to zarówno skarbu państwowego, określanego ówczesnie mianem „pospolitego”, jak i skarbu nadwornego. Główną przyczyną niedostatecznego opracowania skarbowości wymienionego okresu są luki w zachowanym materiale źródłowym. Zwróciła na to uwagę J. Karwasińska w 1929 r.¹, a brak akt skarbowo-wojskowych wyjaśnił J. Wimmer². Uwagi te można odnieść częściowo również do akt, dotyczących skarbu nadwornego. Zostały one prawdopodobnie wywiezione przez Szwedów w czasie „potopu” wraz z zawartością archiwum podskarbińskiego warszawskiego do Szwecji, gdzie później padły ofiarą pożaru zamku królewskiego w Sztokholmie, jeżeli wcześniej, w czasie transportu, nie uległy zniszczeniu. Z tego powodu zasoby obecnego Archiwum Skarbu Koronnego, dotyczące czasów Zygmunta III, przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, są skromne zarówno ilościowo, jak i jakościowo. Zawarte w nich informacje odnoszą się głównie do ostatniego dziesięciolecia XVI w., nie ma natomiast materiałów z okresu późniejszego panowania pierwszego Wazy na tronie polskim. Zachowane fragmentarycznie źródła pozwalają jedynie na określenie poszczególnych etapów rozwoju skarbu nadwornego i ogólną charakterystykę sytuacji finansowej króla. Informacje zawarte w archiwach krajowych mogłam niekiedy uzupełnić materiałem pochodzącym z archiwum w Kijowie, dzięki uprzejmości prof. Jana Seredyki, za co składam mu serdeczne podziękowanie. Dokładne dane, dotyczące wykorzystanych przeze mnie źródeł rękopiśmiennych, a także literatury, zamieszczam w przypisach. Ogromnie użyteczna dla niniejszych rozważań, zwłaszcza dla ich

¹ J. Karwasińska, *Archiwa Skarbowe Koronne Obojga Narodów*, Roczniki Komisji Historycznej Towarzystwa Nauk Warszawskiego, t. I, 1929, z. 2.

² J. Wimmer, *W sprawie zaginionych akt skarbowo-wojskowych z pierwszej połowy XVII wieku*, Archeion, 1975, t. LXII, s. 49–51.

pierwszej części, była praca W. Pałuckiego *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*. Niniejszy artykuł prezentuje rezultaty moich własnych badań, a także stanowi do pewnego stopnia liczbową ilustrację i uzupełnienie niektórych ustaleń zawartych w wyżej wymienionej pracy.

I. Skarb nadworny w systemie organizacji skarbowej

System skarbowy funkcjonujący za Stefana Batorego uległ pewnym zmianom organizacyjnym za rządów Zygmunta III. Polegały one na wyraźniejszym oddzieleniu skarbu królewskiego od skarbu państwowego³, głównie jednak w sferze dochodów, mniej w sferze wydatków i administracji. Pewną rolę w takim ukierunkowaniu rozwoju polskiej skarbowości odegrała konstytucja z 1590 r. Na jej podstawie wyodrębniono niektóre źródła dochodów na wyłączne potrzeby „stołu” królewskiego. Były to żupy solne, olbora olkuska, cła, funtcol gdański, elbląski i ryski, dochody z mennic, podwodne oraz sześć starostw: wielkorządy krakowskie, starostwo samborskie, sandomierskie, malborskie, rogozińskie i tczewskie. Genezę tej ustawy, jej znaczenie, ocenę oraz konfrontację opinii historyków na jej temat opracował najszerzej W. Pałucki⁴. Otóż zgodnie z jego ustaleniami, genezą konstytucji z 1590 r. było ubóstwo skarbu królewskiego, którego przykłady podał już wcześniej K. Lepszy⁵. Wydzielenie regaliów i ekonomii na wyłączne potrzeby monarchy nie było jednak aktem definitywnego rozdzielenia obu skarbów w sferze wydatków. Pacta conventa nakładały na króla zobowiązania płatnicze o charakterze państwowym. Poza niemożliwym do wykonania obowiązkiem zapewnienia państwu obrony własnym kosztem, zobligowały go do utworzenia floty służącej celom państwowym. Ponadto król opłacał koszty dyplomacji, reprezentacyjne, odnawiał i przebudowywał zamki, co nie miało wyłącznie charakteru prywatnego. Wydzielone ekonomie w 1590 r. stanowiły zbyt skromne uposażenie Zygmunta III i z tego powodu tworzył nowe z różnych innych dóbr, których wykaz zamieścił W. Pałucki⁶. W wyniku ostrej reakcji szlachty, zwłaszcza w okresie rokoszu sandomierskiego, przestraszonej tym, że ubywa nagrody dla „zasłużonych”, król zobowiązał się na sejmie w 1607 r. nie tworzyć już nowych ekonomii, a wcześniej utworzone znieść. Równocześnie jednak potwierdził swoje prawa do dochodów z pozostałych królewsk-

³ A. Wyczański, *Polska Rzeczpospolita szlachecka 1454 - 1764*, Warszawa 1965, s. 238.

⁴ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Wrocław 1974, s. 149 - 155, 212 - 217.

⁵ K. Lepszy, *Rzeczpospolita w dobie sejmu inkwizycyjnego (1589 - 1592)*, Kraków 1939, s. 122, 133, 237, 253.

⁶ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża*, s. 171 - 201.

czyzn, czyli do tak zwanych „trzech części”⁷. Według ordynacji Henryka Walezego miały one wynosić 40% ze starostw grodowych i 50% ze starostw niegrodowych. Nie urzeczywistniwszy tych uprawnień, w praktyce nie zrealizował też zobowiązania i w ten sposób zwiększał dochody skarbu nadwornego. Na sejmie w 1623 r., odpowiadając na atak izby poselskiej w sprawie ekonomii Ryki i Kozienice, stwierdził, że są to dożywotnie dzierżawy z określonymi zobowiązaniami wobec skarbu, a nie ekonomie. Korzysta z nich na podstawie swojego prawa do *trzech części*⁸. W ten sposób utrzymano faktycznie *status quo*. Dla realnych dochodów królewskich nie była ważna w tym przypadku nomenklatura.

Polityka Zygmunta III w pierwszych latach jego panowania zmierzała wyraźnie w kierunku przywrócenia praw monarchy do dóbr i dochodów należących się królowi, ale tylko tych, które Korona utraciła w wyniku nadań sprzecznych z prawem.

Świadczy o tym konstytucja z 1589 r.⁹, a także konstytucja o jurgielach z 1590 r.¹⁰ Wydaje się, że uwięczenie sukcesem tych usiłowań mogło nastąpić tylko w przypadku ścisłego współdziałania króla ze szlachtą, a w sejmie z izbą poselską przeciwko senatorom posiadającym w większości owe nadania. W tym celu król jednak musiałby chcieć takiego współdziałania i stworzyć silne, własne stronnictwo, które potrafiłoby umiejętnie przeforsować odpowiednie ustawy. Do takiego współdziałania należało jednak szlachtę przekonać, spełniając chociażby część jej postulatów wysuwanych w rozmaitych egzorbitancjach, których wykonanie ostatecznie i tak na królu przeważnie wymuszała. Nie było wyłącznie winą szlachty, że nie wykupiono dóbr zastawionych w 1565 r. za 500 000 zł, chociaż zapadła w tej sprawie uchwała w 1598 r.¹¹ Postanowiono wówczas przeznaczyć na ten cel pieniądze, pozostałe po wydatkach na wyjazd króla do Szwecji i po wykupieniu klejnotów koronnych z zastawu. Najprawdopodobniej jednak nie starczyło już środków. Szlachta zgłaszała pretensje do podskarbiego wielkiego koronnego Jana Firleja o niezrealizowanie tegoż postanowienia¹².

Jeśli chodzi o administrację, to już przed rokiem 1590 istniały odrębne urzędy podskarbiego nadwornego i wielkiego, a uchwała z 1590 r. w zakresie ich kompetencji niczego nie zmieniła ani nie określiła. Nie można stwierdzić definitywnego rozdzielenia administracji obu skarbów, ponieważ podskarbi wielki miał istotne uprawnienia w stosunku

⁷ Volumina legum (Vol. leg.), wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, t. II, s. 435.

⁸ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża*, s. 160.

⁹ Vol. leg. t. II, s. 282.

¹⁰ Ibidem, t. II, s. 312.

¹¹ Vol. leg., t. II, s. 367.

¹² K. Lepszy, *Firlej Jan*, Polski Słownik Biograficzny, 1948, z. 31, s. 7.

do skarbu nadwornego. Wynikały one z długiej praktyki, a także były określone konstytucyjnie jeszcze za rządów poprzedników Zygmunta III. Do podskarbiego wielkiego właśnie należała władza zwierzchnia nad wszystkimi królewszczynami tak za życia króla, jak w okresie bezkrólewia, co potwierdziła konwokacja warszawska z 1587 r.¹³ Zatem podskarbi nadworny był tylko zarządcą dóbr królewskich, podległym władzy podskarbiego wielkiego. Do tego drugiego należał także zarządmennic, jakkolwiek dochody z nich czerpał Zygmunt III, a dopiero na ostatnim sejmie za swego życia przekazał je Rzeczypospolitej¹⁴. W okresie bezkrólewia tylko podskarbi wielki przyjmował wpłaty gotówkowe i kwitował je¹⁵. Szczegółowsze określenie zakresu obowiązków podskarbiego w omawianym okresie sformułowano w konstytucji z 1607 r. *O urządzie podskarbiów*¹⁶. Jest ona przypomnieniem wcześniejszych ustaw, przede wszystkim z 1504, 1563 i 1569 r.¹⁷ Konstytucja z 1607 r. potwierdziła zwierzchnią władzę podskarbiego wielkiego nad skarbem królewskim. Tylko on, a nie podskarbi nadworny mógł kwitować dochody, przyjmować dobra po zmarłych tenutariuszach i przekazywać je nowym dzierżawcom. Natomiast podskarbi nadworny powinien zastępować podskarbiego wielkiego. Poza tym został zobowiązany do przebywania na dworze w czasie jego nieobecności. Za Zygmunta III podskarbiowie wielcy raczej rzadko bywali przez dłuższy czas na dworze, wobec czego zarząd skarbem królewskim spoczywał często w ręku nadwornych, lecz za wiedzą i z upoważnienia podskarbiego wielkiego. Być może wówczas wyręczali go też w przyjmowaniu i przekazywaniu królewszczyn nowym tenutariuszom, jak utrzymuje K. Larisch. O takich uprawnieniach nie ma jednak wyraźnej wzmianki ani w konstytucji z 1505 r., ani w konstytucji z 1607 r., Larisch dopatrywał się tych uprawnień zapewne na podstawie wersetu ustawy z 1607 r., występującego po wyliczeniu zakresu obowiązków podskarbiego wielkiego. Jest to następujący fragment: „Nie derogując jednak statutowi staremu o Podskarbiu Nadwornym, w sprawach jemu należących, według konstytucji o tym opisanych, w niebytności Koronnego przy dworze”¹⁸. Nie ma więc powodów, by doszukiwać się treści, których ustawa nie zawiera. Fragment ten potwierdza uprawnienia podskarbiego nadwornego jako wykonawcy poleceń podskarbiego wielkiego w czasie jego nieobecności na dworze. Konstytucja ta nie zadowoliła w pełni szlachty, zmierzającej do takiego podporządkowania podskarbiego izbie poselskiej, aby można go było

¹³ Vol. leg., t. II, s. 230.

¹⁴ Ibidem, t. III, s. 339.

¹⁵ Biblioteka Narodowa (BN), BOZ 203, k. 240 - 260.

¹⁶ Vol. leg. t. II, s. 439.

¹⁷ Ibidem, t. I, s. 125 - 136, t. II, s. 17, 95.

¹⁸ K. Larisch, *O podskarbiach wielkich, ich obowiązkach, i podwładnych aż do roku 1764*, Biblioteka Warszawska, t. IV, 1845, s. 271, Vol. leg., t. II, s. 439.

karać za uchybienia w pełnieniu obowiązków do pozbawienia urzędu wyłącznie¹⁹.

Podstawę finansową skarbu nadwornego stanowiła grupa regaliów oraz ekonomii oddanych królowi na jego wyłączne potrzeby, a także nowe ekonomie utworzone po 1590 r., stanowiące częściową rekompensatę za nie odzyskane trzy piąte dochodów pozostałych królewskich. Poza tym, wcześniej niż w Koronie, wydzielono pewne starostwa i dzierżawy na Litwie i w Inflantach. Skarb nadworny miał otrzymywać z Inflant co drugi rok jedną trzecią dochodów. W praktyce najczęściej król zwalniał starostów z tej powinności z powodu zniszczeń wojennych powstałych w wyniku wojny ze Szwedami²⁰. Na Litwie posiadał król następujące ekonomie i dochody: grodzieńską, brzeską, kobryńską, mohylewską, olicką, szawelską oraz stare myto. Kobryń i Olita stanowiły oprawę królowych — Anny Jagiellonki i od 1609 r. Konstancji. Z dochodów litewskich król pokrywał głównie różne wydatki na terenie Wielkiego Księstwa: koszty utrzymania dworu, gdy przebywał na Litwie, opłacał urzędników dworskich i dworzan, finansował poselstwa zagraniczne, wypłacał jurgielty, pensje,łożył na przebudowę zamku w Wilnie. Ekonomie te, jak twierdzi W. Pałucki, „stały się wspaniałym źródłem dochodów i tuczenia się tamtejszej magnaterii”²¹. Na sejmie w 1607 r. wyliczono królowi ogólną sumę dochodów z Litwy na 176 000 zł²². Takie same kwoty zamieszczono w preliminarzu dochodów Władysława IV²³. Niestety, nie udało się ustalić, z powodu braku źródeł, w jakim stosunku pozostawał ów preliminarz do rzeczywistych dochodów króla z Litwy. Na pewno jednak były one mniejsze co najmniej o 70 000 zł z teoretycznych „trzech części”. Natomiast wpływy skarbu nadwornego z prowentów koronnych są przedmiotem rozważań dalszej części artykułu.

II. Sytuacja finansowa Zygmunta III

W pierwszych latach jego panowania dochód ze wszystkich dóbr koronnych wolnych, nie obciążonych długami obliczano na 524 574 zł²⁴. Z tego kwarta powinna wynieść 104 915 zł. Poszczególne kategorie dóbr

¹⁹ Opinia nieznanego posła sejmowego o konstytucjach sejmu z 1607 roku, Biblioteka Czartoryskich, (BCz.) 2235, s. 227 - 237; to samo BCz. 103, k. 301.

²⁰ Zygmunt III do Stanisława Warszyckiego podskarbiego wielkiego koronnego 20 VII 1610 r. spod Smoleńska, Biblioteka Kórnicka (BK) 1539, nr 107. Według taksy rewizorskiej z 1590 r. dochodowość ze starostw i dzierżaw inflanckich z portorium ryskim wynosiła 68 920 zł. Poza tym nie zdołano zrewidować w tym roku pewnej części dóbr (CGIA Kijew, f. 1, nr 2, k. 180 - 181).

²¹ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża*, s. 170, Vol. leg., t. II, s. 289, 465.

²² Biblioteka Raczyńskich (BRacz.) 12, k. 191.

²³ BRacz. 149, k. 83.

²⁴ CIGA Kijew, f. 1, nr 2, k. 169.

szacowano w następujący sposób: oddane w *gołe dożywocie* przedstawiały wartość dochodową 198 536 zł, z czego kwarty powinno być 39 707 zł, analogicznie dobra wydzierżawione dożywotnio — 275 280 zł, kwarta 55 056 zł i oddane do *wiernych rąk* — 50 758 zł, kwarta 10 152 zł²⁵. Dobra te były rozmieszczone w następujący sposób w poszczególnych województwach (tabela 1).

Tabela 1. Wykaz królewskich ziem nie obciążonych długami na początku panowania Zygmunta III Wazy w Koronie

Lp.	Województwo, w którym znajdowały się królewskie ziemie	Dochody według taksy w zł
1	krakowskie	117 571
2	sandomierskie	33 977
3	poznańskie	7 720
4	kaliskie	3 811
5	sieradzkie	17 003
6	łęczyckie	3 061
7	brzeskie	943
8	inowrocławskie	6 552
9	ruskie	104 854
10	wołyńskie	9 901
11	podolskie	14 071
12	lubelskie	7 435
13	bełskie	13 367
14	płockie	3 817
15	mazowieckie	62 045
16	podlaskie	30 905
17	rawskie	12 334
18	pruskie	75 207
	Razem	524 574

Źródło: CIGA Kijew, f. I, nr 2, k. 169.

Po odliczeniu kwarty powinno zostać dla króla i dzierżawców 419 659 zł. Gdyby Zygmunt III mógł otrzymać co roku tylko 50% tej kwoty, zgodnie z ordynacją Henryka Walezego dla starostw niesądowych, wówczas dochody skarbowe z tego źródła wyniosłyby 209 829 zł. W połączeniu z innymi zaspokoiłyby jego podstawowe potrzeby. Tymczasem już za Stefana Batorego w 1579 r. do skarbu wpływała tylko jedna piąta część dochodów z królewskich ziem, zamiast trzech piątych, należących się królowi za czasów Zygmunta Augusta. Ze 177 000 zł dochodu z dóbr ziemskich, do których król miał prawo, skarb otrzymywał tylko 18% - 20%, podobnie jak za Henryka Walezego²⁶.

²⁵ Ibidem, k. 168.

²⁶ A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, Warszawa 1881, s. 27.

Natomiast stan dóbr zastawionych w „nowych sumach” przedstawiał się następująco. W 1566 r. przeznaczono na ich wykupienie 200 000 zł. W czasach Batorego długi się zmniejszyły, ale pozostało jeszcze 234 478 zł, podczas gdy dochody z tych dóbr szacowano na 240 478 zł²⁷.

Poza wymienionymi istniały dobra zastawiane w *starych sumach*, czyli zastawy sprzed 1504 r. i późniejsze Zygmunta Starego. Miały one wrócić najpóźniej po śmierci czwartego użytkownika, o ile wcześniej pożyczona kwota nie została już wybrana.

[W chwili śmierci Stefana Batorego 12 grudnia 1586 r. na skarbie królewskim ciążyły pewne zobowiązania, między innymi wobec dworu. Obecni w Grodnie dworzanie zażądali zapłaty już 15 grudnia. Senatorzy zdecydowali się przeznaczyć na ten cel 20 000 zł, przywiezionych z Gdańska, ponieważ dworzanie domagali się nawet kluczy od sklepu, gdzie przechowywano pieniądze. Uregulowano wówczas tylko część należności, pozostałe odłożywszy do decyzji senatu²⁸. Zapłacono tylko konnym, jurgielnikom, wszystkim zaś diety, czyli „strawne”. Najprawdopodobniej jednak kolejną decyzję w tej sprawie podjął dopiero Zygmunt III po koronacji. Decyzja ta dotyczyła tych, którzy pozostali z ciałem zmarłego króla w Grodnie i tych, którzy przeprowadzili je do Warszawy²⁹. Niestety nie wiadomo, ile wyniosła kwota zobowiązań skarbowych przejętych przez nowego króla po swoim poprzedniku. Znana jest tylko suma wypłacona dworzanom pozostałym w Grodnie za trzy kwartały od 22 XI 1586 r. do 22 VIII 1587 r. Wyniosła ona 7 938 zł³⁰. Dla Zygmunta III był to z pewnością wydatek niemały wobec ubóstwa jego skarbu. Wiadomo bowiem, że dochody królewskie³¹ zmniejszyły się w okresie bezkrólewia i w pierwszych latach panowania (przed 1590 r.) w stosunku do ostatnich lat rządów Stefana Batorego, co wraz z przyczynami tego stanu wykazuje tabela 2.

Wymienione w niej źródła dochodów proponowano wówczas powiększyć o dobra Anny Jagiellonki oczywiście dopiero po jej śmierci. Propozycje te zrealizowano w 1596 r., kiedy zmarła królowa Anna. Ich efekty finansowe spróbuję przeanalizować w dalszych rozważaniach. Wymienione dobra należały do najbardziej intratnych, chociaż dalekie

²⁷ CIGA Kijew. f. 1, nr 2, k. 170.

²⁸ Obligacja dworzan zmarłego Stefana Batorego, Grodno 15 XII 1586 r., ibidem, k. 226.

²⁹ Dekret Zygmunta III z 29 V 1588 r., ibidem, k. 228 - 229.

³⁰ BRacz. 51, k. 16 - 104.

³¹ CIGA Kijew, f. 1, nr 2, k. 172. W źródle podano tylko 6600 zł dochodów z żup krakowskich. Jest to zapewne pomyłka, którą skorygowałam na 66 000 zł w tabeli 2. Druga pomyłka dotyczy podsumowania. W źródle w kolejnych rubrykach wynosi ono 234 297 zł i 5 397 zł, a powinno być 226 397 zł i 48 797 zł, jak w tabeli 2. Suma jurgieltów na dobrach wolnych nadanych, według tego samego przekazu, stanowiła kwotę 77 596 zł.

Tabela 2. Dochody skarbu nadwornego za Stefana Batorego i ich spadek w pierwszych latach rządów Zygmunta III

Rodzaj dochodów	Dochody za S. Batorego w zł	Kwota, o którą zmniejszyły się za Zygmunta III
Żupy krakowskie	66 000	3 000 ^a
Olbora olkuska	4 000	1 000 ^a
Żupy ruskie	20 000	1 800 ^a
Cła koronne	12 000	6 800 ^b
Cła ruskie	10 000	1 800 ^b
Funtcol gdański	28 000	2 000 ^c
Funtcol elbląski	4 000	1 000 ^b
Podwodne	4 000	1 000 ^d
Mennicze	4 000	1 000 ^d
Starostwo malborskie	20 000	—
Starostwo samborskie	36 000	11 000 ^a
Inne starostwa ^e	18 397	18 397 ^b
Razem	226 397	48 797

^a Nowe warunki dzierżawy, ^b jurgielty, ^c kwarta, ^d zwolnienia, ^e Sandomierz, Inowłódz, Sochaczew, Sztum, Tymbark, Chęciny, Przedeck, Latowicze, Gniew, Olsztyn, Wieluń, Gostynin, Mielnik, Człuchów, Sieradz, Ciechanów, Tuchola, Radzyn, Lwów, młyny nowomiejskie.

Źródło: CIGA Kijew, f. 1, nr 2, k. 171 - 172.

były od zaspokojenia potrzeb Zygmunta III. Poza częściowymi „ubytkami” wykazanymi w tabeli 2 wiele starostw i dzierżaw po śmierci Stefana Batorego bądź obciążono pensjami, bądź nadano ze wszystkimi dochodami, a także zastawiono. Rachunki królewskie z pierwszych lat panowania Zygmunta III zawierają długie rejestry takich dóbr w Małopolsce, Wielkopolsce, na Rusi, w Prusach i na Mazowszu ³². W konsekwencji tego rodzaju gospodarowania dochody skarbowe nie mogły zaspokoić nawet podstawowych potrzeb króla i jego dworu. Zygmunt III nie tylko jadał u ciotki Anny, ponieważ nie miał pieniędzy na żywność, lecz także nie mógł wysłać posła do Turcji w 1589 r., co w rezultacie omal nie doprowadziło do konfliktu zbrojnego z Portą ³³. Na potrzeby kuchni królewskiej szafarz zadłużył się nawet u kuchmistrza i u paru innych osób na sumę 1 035 zł ³⁴. Po koronacji zadłużenie na potrzeby dworskie wynosiło 109 933 zł, nie licząc zobowiązań wobec dworu Stefana Batorego i niektórych kosztów związanych z samą koronacją ³⁵. Nierzadko podskarbi wielki koronny ratował finanse królewskie własnymi środkami, oczywiście w formie pożyczki ³⁶. Tylko w niewielkim stop-

³² W. Pałucki, *Drogi i bezdroża*, s. 149-150 na podstawie ASK, oddz. 1, rach. król. 344/345, s. 36, 39, 42, 49.

³³ K. Lepszy, *Rzeczpospolita w dobie*, s. 122, 133 i inne.

³⁴ AGAD, ASK, oddz. 1, rach. król. 289.

³⁵ AGAD, ASK, oddz. 1, rach. król. 334.

³⁶ AGAD, ASK, oddz. 1, rach. król. 289.

niu mogły poprawić sytuację króla darowane mu w 1589 r. zaległości podatkowe z 1588 roku i w 1591 r. zaległości z 1589 r. W kolejnych latach otrzymał on z pierwszych 5 483 zł, z drugich 13 106 zł³⁷.

Do czasu wydania ustawy *Rationes stolu Króla Jego Mości* dochody skarbu królewskiego w latach 1587-1589 kształtowały się od około 81 000 zł do 191 916 zł (bez pożyczek), co przedstawia tabela 3.

Tabela 3. Dochody skarbu królewskiego w latach 1587-1589

Rodzaj dochodów	Dochody w zł		
	1587 r.	1588 r.	1589 r.
Pozostało z poprzedniego roku	—	2 741	—
Starostwa małopolskie	2 021	8 176	81
Starostwa ruskie	29 200	—	34 597
Starostwa wołyńskie	—	—	—
Starostwa wielkopolskie	3 161	81	—
Starostwa mazowieckie	—	—	—
Starostwa podlaskie	—	—	—
Starostwa pruskie	2 000	64 368	11 753
Żupy i saliny	6 430	91 756	11 408
Cła koronne	8 324	11 735	—
Podwodne	169	—	6 984
Dochody z mennic	2 052	—	—
Podatek koronacyjny	—	—	3 969
Dochody nadzwyczajne	28 188	13 059	34 463
Pożyczki	—	41 487	—
Razem	81 545	233 403	103 256

Źródło: AGAD, ASK, oddz. 1, rach. król. 344/345, k. 219 - 220.

Natomiast niedatowane wyliczenie podstawowych potrzeb królewskich w ciągu roku, pochodzące najprawdopodobniej z końca XVI w., wymienia sumę 300 000 zł³⁸. Podobne wyliczenie z 1593 r. określa je na 204 000 zł, ale bez kwot na piechotę węgierską, bez kosztów poselstw zagranicznych i krajowych, diet poselskich i innych³⁹. Zatem nie mógł król pokryć nawet najpotrzebniejszych wydatków, chociaż koszty żywienia jego dworu były o wiele niższe od podobnych, z czasów Stefana Batorego. Udział kosztów kuchni królewskiej w globalnej kwocie wydatków skarbowych wynosił w 1587 r. około 30%, w 1588 r. około

³⁷ AGAD, ASK, oddz. 1, rach. król. 334. Nie zgodziły się wydać tych zaległości królowi za 1588 r. województwa: krakowskie, sandomierskie, ruskie, wołyńskie, kijowskie, poznańskie, kaliskie, rawskie i ziemia dobrzyńska, a za 1589 r. województwa: poznańskie, kaliskie, ruskie, bełskie, podolskie i podlaskie.

³⁸ BRacz. 149 k. 82.

³⁹ AGAD, ASK, oddz. 1, rach. król. 344/345, k. 235. Jeszcze inne obliczenie tych wydatków oprócz wymienionych w tekście określa je na 185 752 zł CIGA Kijew, f. 1, k. 173).

19⁰/₀, a w 1589 r. około 14⁰/₀. Postępujący ich wzrost można odnotować dopiero od 1599 r.⁴⁰ W latach 1592-1593 wydawano tygodniowo na kuchnię około 450 zł, a w latach 1598-1599 około 612 zł⁴¹. Skromne były koszty uroczystości rodzinnych. Na przykład koszt wesela Zygmunta III i Anny wyniósł 1832 zł⁴², chrztu Władysława 559 zł⁴³. W latach 1588-1589 wszystkie dochody pochłonęły wydatki związane z osobą królewską i dworem. Natomiast w okresie bezkrólewia opłacano z tego źródła także inne potrzeby, na przykład wojsko kwotą 25 146 zł⁴⁴. Globalne rozchodowanie dochodów w latach 1587-1589 przedstawia tabela 4.

Tabela 4. Wydatki skarbu królewskiego w latach 1587-1589

Rok	Kwota wydatkowana w zł	Pozostało w skarbie w zł	Wydano ponad dochody w zł
1587	78 804	2 741	—
1588	236 598	—	3 195
1589	122 945	—	19 689

Źródło: AGAD, ASK, oddz. 1, rach. król. 344/345

Wpływy i wydatki w 1587 r., uwidocznione w tabelach 3 i 4 nie wydają się być pełne, ponieważ na kolejnych stronach tegoż samego rachunku znajdują się dodatkowe rozliczenia z 1587 r., uwzględnione w tabeli 5. Wskazują one na poważne różnice w stosunku do prezentowanych wyżej. Ujawniają wyższe wpływy skarbowe o 184 511 zł. Jeśli doliczyć je do wpływów wykazanych w tabeli 3, to dochody skarbu królewskiego w 1587 roku wyniosą aż 266 056 zł i będą przewyższały dochody z 1588 r., kiedy poważną sumę ponad 41 000 zł stanowiły pożyczki. Jeśli nawet były one tak wysokie, to król i tak niewiele z nich korzystał, ponieważ przybył do Polski dopiero 29 września, a sumę tę rozchodowano na różne potrzeby nie związane z osobą przyszłego króla. Dowodzą tego kłopoty finansowe, które towarzyszyły mu od momentu przyjazdu do Polski. Podobnie było w latach następnych. Jak wynika

⁴⁰ J. Michalewicz, *Z badań nad konsumpcją spożywczą w Polsce. Kuchnia królewska Zygmunta III*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 1965, nr 4, s. 701-718.

⁴¹ AGAD, ASK, oddz. 1, rach. król. 293a, 355.

⁴² AGAD, ASK, oddz. 1, rach. król. 375/376/377. Nie ma jednak pewności, czy jest to całkowity koszt.

⁴³ AGAD, ASK, oddz. 1, rach. król. 295.

⁴⁴ Ponadto wydano na utrzymanie dworu 10 213 zł, na różne poselstwa 7 438 zł, na kuchnię 15 359 zł, na stajnię 2317 zł i na różne potrzeby 18 339 zł (AGAD, ASK, oddz. 1, rach. król. 344/345).

Tabela 5. Dochody i wydatki skarbu królewskiego w 1587 r.

Rodzaj dochodów	Kwota dzierżawy w zł	Rodzaj wydatków	Kwota wydana w zł	Różnica dochodów w stosunku do poprzedniego rozlicz. w zł
Żupy krakowskie	78 090	na wojsko RP zapłata dla dworu stacje królewskie do skarbu gotówką różne potrzeby nowe jurgielty razem	14 388 2 328 986 34 234 24 134 3 196 79 275	 71 660
Żupy ruskie	20 000	?	20 000	20 000
Cła wielkopolskie i małopolskie	54 028	utrzymanie królowej kwarta do Rawy jurgielty zapłata dla dworzan różne potrzeby do skarbu gotówką razem	24 000 4 500 2 805 2 379 12 470 7 724 53 878	 45 704
Cło ruskie i podolskie	12 000	?	10 712	12 000
Akcyza pruska	13 562	?	13 562	13 562
Portorium gdańskie	10 000	?	10 000	10 000
Portorium zelborskie	4 050	?	4 050	4 050
Portorium ryskie	700	?	700	700
Kasztel. krakowsk.	2 500	?	2 500	2 500
Ekonomia derptska	2 000	wojsku w blokhausie	2 000	2 000
Mennica poznańska	835	?	835	835
Bartłomiej Zaliwski starosta warszawski	1 500	?	1 500	1 500
Ogółem	199 265		199 012	184 511

Źródło: AGAD, ASK, oddz. 1, rach. król. 344/345.

z informacji finansowej, w 1590 r., król był nawet w gorszej sytuacji niż w latach poprzednich. Z cel obciążonych jurgielkami nie spodziewano się żadnych dochodów w tym roku, podobnie jak z mennic i podwód. Na starostwie malborskim ciążyły długie podskarbiego koronnego, a starostwo samborskie zajęli żołnierze. Skarb spodziewał się jedynie 34 000 zł (z żup 4000 zł, z funtcolu gdańskiego 27 000, elbląskiego 3000 zł), natomiast zadłużenie wynosiło 272 282 zł. Do 28 marca 1590 r., czyli do śmierci podskarbiego wielkiego koronnego Jana Dulskiego, do-

chody wyniosły 28 629 zł, a na dworskie potrzeby rozchodowano już wtedy 35 925 zł. Wydatki przewyższyły więc dochody o 7 296 zł⁴⁵.

Sześć ekonomii oddanych królowi w 1590 r. stanowiących zaledwie 10⁰/₀ dochodu z wszystkich dóbr królewskich w Koronie⁴⁶ nie poprawiło w najbliższych latach sytuacji finansowej monarchy. Nie zdołał on doprowadzić do rewizji nadań, aby otrzymać należne mu „trzy części”. Efektem tych zabiegów było jedynie ofiarowanie na jego potrzeby w sumie trzech kwart: w 1591 r., 1592 r. i w 1593 r.⁴⁷ Wiadomo, w jaki sposób wydatkowano pierwszą i drugą kwartę z trzech kolejnych, co przedstawia tabela 6.

Jak wynika z powyższego rozliczenia, pieniądze kwarciane zużyto przede wszystkim na spłatę długów, podobnie jak otrzymane zaległości z podatków. Do połowy 1591 r. łączne wpływy z tego źródła z zaległościami z kwarty wyniosły 33 320 zł. Sfinansowały one częściowo koszty upominków tatarskich (2977 zł), poselstwa tatarskiego (1986 zł) oraz zaległego żołdu dla wojska koronnego (1545 zł)⁴⁸.

Zygmunt III niejednokrotnie skarżył się na zbyt wielkie obciążenia skarbu wydatkami oraz na niskie dochody, a pretensje jego były w pełni uzasadnione. W 1592 r. wpływy skarbowe nie wystarczyły na zapłacenie dworzanom, kiedy uregulowano różne pilne wydatki, takie jak:

Tabela 6. Wpływ i wydatki z kwarty darowanej królowi

Rodzaj wpływów	Kwota wpłacona w zł	Rodzaj wydatków	Kwota wydatkowana w zł
Kwarta w 1591 r.	64 450	długi	23 486
		upominki tatarskie	5 233
		na kuchnię i stajnię	10 267
		na różne potrzeby	25 568
		razem	64 554
		wydano ponad wpływy	104
Kwarta w 1592 r.	65 700	długi	48 103
		placa dla dworu	1 640
		inne należności	722
		razem	50 465
Ogółem	130 150	pozostało w skarbie	15 235

Źródło: AGAD, ASK, oddz. 1, rach. król. 293 b.

⁴⁵ AGAD, ASK, oddz. 1, rach. król. 334. Podobnie CIGA Kijew, f. 1, nr 2, k. 174.

⁴⁶ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża*, s. 155.

⁴⁷ K. Lepszy, *Rzeczpospolita w dobie*, s. 250-254; W. Pałucki, *Drogi i bezdroża*, s. 111.

⁴⁸ AGAD, ASK, oddz. 1, rach. król. 344/345.

poselstwa zagraniczne, upominki tatarskie i dopłacenie do żołdu wojsku koronnemu. Z tego właśnie powodu król zwrócił się do sejmików deputackich na Litwie o dodatkowe dofinansowanie ze złożonych już podatków i z cła nowo podwyższonego⁴⁹. Nowe potrzeby wyłoniły się ponadto w związku z weselem królewskim. Niemożliwość ich pokrycia skłoniła monarchę nawet do działania wbrew prawu. Otóż Zygmunt III zażądał od podskarbiego koronnego Jana Firleja, aby zastawił klejnoty koronne. Gdy podskarbi sprzeciwił się temu, król rozkazał pod jego nieobecność otworzyć zapieczętowany skarbiec i zabrał niektóre z kosztowności. Pozostałe opieczętowano w skrzyniach na nowo, podobnie jak sam skarbiec⁵⁰.

W 1595 r. król skarżył się, że jego głównym dochodem są żupy krakowskie, ale i z nich wpłynęło do skarbu mniej niż w latach poprzednich⁵¹. Obciążały je jurgielty, podobnie jak inne ekonomie. Od roku 1602 do połowy 1604 r. jurgielty i różne bliżej nie znane mi obciążenia wyniosły 221 109 zł⁵². Zygmunt III wzorem swoich poprzedników sięgał bezpośrednio do źródeł dochodu, by pokryć rozmaite zobowiązania⁵³.

Konstytucja o wydzieleniu ekonomii na wyłączne potrzeby „stołu królewskiego” miała na celu, między innymi, ochronę tych źródeł przed różnorakimi dyspozycjami płatniczymi z pominięciem skarbu⁵⁴. Jak się okazuje, nie zabezpieczyła ich jednak całkowicie. Sądzę, że w tym rów-

⁴⁹ Zygmunt III do M. K. Radziwiłła, marszałka W. Ks. Lit., wojewody trockiego 15 I 1592 r. z Wiślicy, BCz. 95, s. 3-6; ten do tegoż 18 VI 1592 r. z Krakowa, ibidem, s. 97-103. Na taką pomoc wyraziła zgodę szlachta nowogródzka już w 1591 r. (instrukcja sejmiku nowogródzkiego na zjazd wileński w 1591 r., BCz. 94, s. 669-673).

⁵⁰ J. Firlej podskarbi wielki koronny do M. K. Radziwiłła 5 III 1592 r. z Krakowa, AGAD, AR V nr 3767.

⁵¹ Zygmunt III do W. Gembickiego i innych 30 VIII 1595 r. b. m., AGAD, Extranea 89, szp. 59.

⁵² Pokwitowanie dla Hiacynta Młodziejewskiego z dzierżawy żupy wielickiej od kwietnia 1602 r. do czerwca 1604 r., AGAD, ASK, oddz. V, nr 7, k. 1.

⁵³ W 1597 r. zapisał na palowym gdańskim 3000 zł Pawłowi Działyńskiemu dworzaninowi, którego wysyłał do królowej angielskiej Elżbiety I (Zygmunt III do rady miejskiej w Gdańsku 19 V 1597 r. z Warszawy, WAPGd., 300, 53/43, t. 2, nr 2). Wyznaczył też stałą dożywotnią pensję Mikołajowi Krzycznickiemu sekretarzowi swemu, na żupach krakowskich (Zygmunt III do H. Młodziejewskiego 20 X 1590 r. b. m. AGAD, Extranea 89, szp. 59). W 1591 r. pożyczył od Gdańska 10 000 zł, pozwalając wybrać dług z palowego (Zygmunt III do rady miejskiej w Gdańsku 19 III 1591 r., WAPGd., 300, 53/54, t. 2, nr 1 a), a w 1593 r. nakazał natychmiastowe wypłacenie 8000 zł z palowego Szymonowi Bahr (Zygmunt III do rady miejskiej w Gdańsku 7 XII 1593 r. ze Sztokholmu, WAPGd., 300, 53/43, t. 2, nr 4).

⁵⁴ A. Sucheni-Grabowska, *Losy egzekucji dóbr w Koronie w latach 1574-1650*, Kwartalnik Historyczny, t. LXXX, 1973, z. 1, s. 12.

niez tkwi jedna z przyczyn ubóstwa skarbu królewskiego bezpośrednio po 1590 r.

Znane jest obciążenie dochodów królewskich z lat 1592/1593, które przedstawia tabela 7.

Tabela 7. Obciążenie dochodów królewskich w latach 1592/1593

Rodzaj dochodów	Termin lub kwota zadłużenia w zł	W 1592 r. wpłacono do skarbu w zł
Ekonomia samborska	23 878 (wydatki)	—
Medenice	—	2 855
Ekonomia malborska	16 170	—
Wielkorządy krakowskie	do końca 1593 r.	—
Ekonomia sandomierska	4 000	165
Żupy krakowskie	39 789	16 448
Żupy ruskie	15 700 (na dwa lata)	15 700
Cła	na dwa i pół roku	—
Mennica olkuska	nie spłaciła jeszcze długów	—
Olbora olkuska	do 1595 r.	—
Inne dochody ze starostw obciążone jurgieltami lub asygnatami	na dwa lata	—

Źródło: AGAD, ASK, oddz. 1, rach. król. 344/345.

Na podstawie tego stanu sporządzono preliminarz wpływów skarbowych na 1593 r., który przewidywał je na 146 778 zł⁵⁵, wobec wydatków planowanych co najmniej na 204 000 zł. Jurgielty na dobrach królewskich wyniosły w tym roku 80 820 zł, z tego na żupach 39 788 zł⁵⁶.

Nie lepiej przedstawiała się sytuacja finansowa w latach następnych, do końca XVI w. Ilustruje ją tabela 8. W prezentowanych rozliczeniach brak wielu źródeł dochodu, przyznanych królowi konstytucją z 1590 r. Prawdopodobnie zostały tak obciążone płatnościami, że do skarbu nie docierały z nich już żadne prowenty. Rosły dochody określone jako nadzwyczajne, stanowiąc w 1599 r. ponad połowę ogólnej sumy.

Wydatki z dochodów w latach 1596 i 1599 przedstawia tabela 9. Można zauważyć niewielki wzrost kosztów na kuchnię królewską w 1599 r. W roku tym najpoważniejszą pozycję stanowiły wydatki nadzwyczajne.

Nieznacznie tylko poprawiły sytuację finansową monarchy dobra oprawne na Mazowszu, Podlasiu i Litwie, po ciotce Annie Jagiellonce zmarłej 9 IX 1596 r. Szacowano je na 75 000 zł. Według opinii W. Pałuckiego, król mógł otrzymać tylko połowę z tej kwoty, ponieważ rozdał je pod naciskiem szlachty na warunkach nie przynoszących skar-

⁵⁵ AGAD, ASK, oddz. 1, rach. król. 344/345, k. 229 - 234.

⁵⁶ AGAD, ASK, oddz. 1, rach. król. 344/345, k. 233 - 234.

Tabela 8. Dochody skarbu królewskiego w latach 1596, 1598-1599

Rodzaj dochodów	kwota wpłacona w zł		
	1596 r. ^a	1598 r. ^b	1599 r. ^c
Żupy krakowskie	71 644	46 900	84 926
Cła	7 368	14 523	—
Mostowe warszawskie	2 866	—	—
Starostwo samborskie	—	—	24 200
Starostwo lwowskie	—	—	580
Starostwo sandomierskie	150	150	—
Starostwo łęczyckie	1 202	—	—
Ekonomia kozienicka	—	—	130
Ekonomia człuchowska	—	—	2 000
Ekonomia sochaczewska	—	—	1 553
Ze skarbu koronnego	7 961	—	—
Nadzwyczajne	27 875	55 514	116 311
Razem	116 486	117 087	229 700

Źródło: ^a AGAD, ASK, oddz. I rach. król. 295; ^b ibidem, rach. król. 344/345, ^c ibidem, rach. król. 297.

Tabela 9. Wydatki skarbu królewskiego w 1596 i 1599 r.

Rodzaj wydatków	Kwota wydatkowana w zł	
	1596 r. ^a	1599 r. ^b
Długi z poprzedniego roku	—	254
Na kuchnię	49 195	62 387
Płaca dla dworu	28 762	16 169
Roczne pensje	780	—
Piechocie węgierskiej	—	8 503
Na stajnię	26 903	33 145
Na posłańców	1 637	3 335
Na różne potrzeby	4 647	7 940
Nadzwyczajne	9 383	71 821
Pogrzeb królowej Anny w Krakowie	—	15 635
Koszty pobytu arcyksiężnej Marii	—	9 455
Razem	121 307	228 644
Wydano ponad dochody	4 821	—
Pozostało ponad wydatki	—	1 056

Źródło: ^a AGAD, ASK, oddz. I rach. król. 295; ^b ibidem, rach. król. 297.

bowi poważniejszych korzyści⁵⁷. Jak zdołałam ustalić, na dobrach mazowieckich suma rozmaitych zapisów wynosiła 30 000 zł, na litewskich 26 865 zł. W najbliższym czasie Zygmunt III miał jeszcze rozdać 3135 zł⁵⁸. Zatem łączna suma obciążeń wyniosła prawie 60 000 zł, czyli 80% dochodu.

Zrozumiałe jest, że król nie mógł podolać coraz poważniejszym wydatkom, między innymi na przebudowę zamków warszawskiego i wileńskiego. Z tego powodu przekształcał niektóre dochodowe starostwa w ekonomie lub dawał je w krótkoterminowe dzierżawy, kiedy po śmierci posesora przechodziły do jego dyspozycji.

Pierwsze lata XVII w. były niepomysłne dla skarbu królewskiego podobnie jak dla całej Rzeczypospolitej. Dochodowość zmniejszały klęski żywiołowe, a przede wszystkim *morowe powietrze*⁵⁹. Wobec pustek w skarbie publicznym i konfederacji w Inflantach rozważano możliwość zastawienia nawet dóbr stołowych⁶⁰. Żupy wielickie były wówczas obciążone rozmaitymi płatnościami bardziej niż w końcu minionego stulecia. Z rozliczenia za okres od kwietnia 1602 r. do czerwca 1604 r. wynika, że król nie miał z nich żadnych dochodów, natomiast zadłużenie ciężące na żupach wynosiło jeszcze 34 480 zł⁶¹. Dochody skarbowe w 1600 r. wyniosły tylko 101 042 zł, a w 1602 r. 106 493 zł⁶².

Podobnie skromne wpływy otrzymywał skarb nadworny w latach rokoszu sandomierskiego. Być może wiązało się to z kosztami wojny domowej, które mógł król pokrywać bezpośrednio ze źródeł dochodów z ominięciem skarbu. Niepełne dochody i wydatki z tego okresu, odnotowane nieoczekiwanie w księdze poborowej, ilustrują tabele 10 i 11.

Wobec braku źródeł trudno stwierdzić, kiedy nastąpiła znaczna poprawa sytuacji finansowej króla. Niewątpliwie polepszyły ją utworzone po 1590 r. ekonomie, a także stopniowe odzyskiwanie sum neapolitańskich⁶³. Jakkolwiek jeszcze w 1612 r. Zygmunt III narzekał na szczupłe środki, które ledwo „stołowi” wystarczają⁶⁴, a w 1614 r. był zadłużony

⁵⁷ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża*, s. 155 - 156.

⁵⁸ CIGA Kijew, f. 1 nr 2, k. 193 - 198.

⁵⁹ J. Mniszech do króla 11 VII 1600 r. z Sambora, BK 1400, s. 88 - 89.

⁶⁰ W. Baranowski biskup płocki do Zygmunta III 23 V 1602 r. z Warszawy, BCz. 333, s. 193 - 205.

⁶¹ Pokwitowanie dla Hiacynta Młodziejewskiego z dzierżawy żupy wielickiej od 1 IV 1602 do 1 IV 1604 r., AGAD, ASK, oddz. V, k. 1, nr 7.

⁶² AGAD, ASK, oddz. 1, rach. król. 336/337.

⁶³ W 1596 r. dochód z sum neapolitańskich wyniósł około 30 000 (chyba dukatów) i otrzymała je Anna Jagiellonka (CIGA Kijew, f. 1, nr 2, k. 188). Z tego samego źródła w 1614 r. król otrzymał 30 563 dukaty (zaświadczenie Zygmunta III dla Bartłomieja Powsińskiego opata andrzejewskiego, sekretarza i internuncjusza królewskiego przy Stolicy Apostolskiej, BUW nr 32, k. 43).

⁶⁴ Odpowiedź królewska poselstwu wojska smoleńskiego 22 VIII 1612 r. z Wilna, BCz. 107, s. 553 - 557. Rozliczenie tylko części wydatków na początku 1612 r. wykazało deficyt 9298 zł (AGAD, Extranea 81, szp. 55).

Tabela 10. Dochody skarbu nadwornego w latach 1606-1607

Rodzaj dochodów	Kwota wpłacona w zł	
	1606 r.	1607 r.
Żupy krakowskie	46 755	21 019
Warzelnia toruńska i bydgoska	3 653	60
Żupy bocheńskie	—	24 948
Cła	3 600	11 275
Olbora olkuska	1 337	1 800
Starostwo samborskie	60 199	1 961
Ekonomia rozgozińska	900	1 700
Ekonomia łomżyńska	1 850	1 200
Ekonomia sochaczewska	750	—
Ekonomia kozienicka	1 692	—
Ekonomia wiślicka	2 698	—
Ekonomia bielska	4 150	688
Ekonomia człuchowska	5 613	2 000
Starostwo tucholskie	4 057	—
Starostwo grudziądzkie	—	2 000
Starostwo łęczyckie	1 201	1 201
Piła i Ujście	—	3 060
Nadzwyczajne	36 428	38 182
Razem	174 883	111 094

Źródło: AGAD, ASK, ks. poborowa 175, k. 230 - 234, 255 - 263.

Tabela 11. Wydatki skarbu nadwornego w latach 1606-1607

Rodzaj wydatków	Kwota wydatkowana w zł	
	1606 r.	1607 r.
Na kuchnię	51 344	10 421
Na stajnię	74 147	18 641
Płaca dla dworu	40 275	19 709
Na posłańców	11 719	2 174
Na poselstwo moskiewskie	835	—
Na poselstwo tureckie	1 277	619
Na poselstwo tatarskie	—	668
Wydatki wojenne	3 480	43 414
Posłom na sejm	—	5 088
Różne potrzeby	10 528	11 945
Wydatki nadzwyczajne	33 929	12 633
Razem	227 534	125 312
Wydano ponad dochody	52 651	14 218

Źródło: AGAD, ASK, oddz. I, ks. poborowa 175, k. 234 - 254, 263 - 304.

u przekupek warszawskich na 50 000 zł⁶⁵, to jednak jego sytuacja finansowa była zdecydowanie dobra w porównaniu z końcem XVI w. Na wojnę moskiewską król mógł już pożyczyć z własnych pieniędzy aż 350 000 zł, co znacznie przewyższało jego roczne dochody w latach dziewięćdziesiątych minionego stulecia. Pożyczali także członkowie rodziny królewskiej — królowa Konstancja i królewicz Władysław. Prawdopodobnie właśnie z powodu wymienionych wydatków, podskarbi litewski Jarosz Wołowicz pisał o ubóstwie skarbu nadwornego w 1614 r. Z tego powodu proponował wyznaczenie królowi dodatkowo kilku innych dzierżaw, by przynajmniej można było należycie opatrzyć zamek wileński⁶⁶. Były to czasy wielkiej konfederacji wojskowej, kiedy ekonomie uległy dewastacji, a niektóre były zastawione.

Jakkolwiek z dochodów litewskich opłacano głównie dworzan litewskich, urzędników dworskich, pokrywano koszty utrzymania dworu królewskiego na terenie Wielkiego Księstwa, to niekiedy również w wydatkach królewskich w Koronie uczestniczył skarb litewski⁶⁷.

Bez względu na złą czy dobrą sytuację materialną, Zygmunt III nie mógł się wywiązać z nałożonego nań w paktach konwentach obowiązku obrony państwa *własnym nakładem*. Problemem tym zajmowali się W. Pałucki⁶⁸ i W. Czapliński. Spór między królem a szlachtą o ponoszenie kosztów na obronę państwa zakończył się praktycznie po 1607 r. na korzyść króla. Szlachta musiała się pogodzić z tym, że jej żądania są niewykonalne⁶⁹. Jednakże i po 1607 r. wracała od czasu do czasu do tej kwestii, zwłaszcza w okresach, kiedy musiała uchylać duże i częste podatki. W 1611 r. pojawiła się nawet kolejna wykładnia zobowiązania królewskiego. Jej autorem był Mikołaj Spytek Ligeża. Tłumaczył on, że obrona dzieli się na zwyczajną i nadzwyczajną. Ze zwyczajnej król się wywiązuje przez płacenie kwarty. Natomiast nadzwyczajna, zwłaszcza poza granicami państwa musi być pokryta z po-

⁶⁵ J. Zadzik do W. Gembickiego 24 III 1614 r. z Warszawy, AGAD, Extranea 105, szp. 64. Na konwokacji senatorów w tymże roku zastanawiano się nawet, czym ma być opatrzone stół królewski (Hieronim Cielecki referendarz koronny do W. Gembickiego, VII 1614 r. z Warszawy, AGAD, Extranea 96, szp. 61).

⁶⁶ J. Wołowicz do obywateli powiatu orszańskiego 14 XII 1614 r. z Grodna, AGAD, AR V, 17966.

⁶⁷ W 1591 r. ze skarbu litewskiego pokrywano wydatki kuchni królewskiej w Krakowie (AGAD, ASK, oddz. 1, rach. król. 291), a w 1601 r. na płace dla urzędników koronnych oraz na inne wydatki król otrzymał 100 210 zł ze skarbu litewskiego (ibidem, rach. król. 336/337, s. 298); również Archiwum domu Sapiechów, wyd. A. Prochaska, Lwów 1892, s. 122 - 124, nr 152.

⁶⁸ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża*, s. 75.

⁶⁹ W. Czapliński, *Walka pierwszych Wazów polskich ze stanami*, Acta Universitatis Wratislaviensis nr 504, Historia XXXIV, 1981, s. 7 - 30. Z konstytucji *Opatrzanie dochodów Inflanckich* wynika, że jedną trzecią z nich przeznaczano na obronę (Vol. leg., t. II, s. 278 - 279).

datków sejmowych⁷⁰. Trzy lata później Jarosz Wołłowicz dowodził ponadto, że nie było nigdy ustawy zobowiązującej króla do pokrywania wydatków na kule, proch, działa i tym podobne z dóbr stołowych. Jedynie w czasie pospolitego ruszenia powinien on za własne pieniądze kupić działa, natomiast do pokrycia innych kosztów wojennych zobowiązane są miasta⁷¹. Wywód ten zrodził się właśnie w związku z ponownymi pretensjami szlachty w obliczu wydatków na wojnę z Moskwą. Są one częściowo zrozumiałe na tle jej wyobrażeń o dochodach królewskich. Otóż szacowała je od ponad 1 300 000 zł⁷² do ponad 1 800 000 zł⁷³, w sytuacji gdy pojedyncze podatki uchwalane na sejmach dawały niewiele ponad 600 000 zł. Król nie otrzymał nigdy żadnej z tych szacunkowych kwot w całości, między innymi dlatego, że nie odzyskał należnych trzech części. Natomiast obliczenia wydatków skarbu królewskiego pochodzące najprawdopodobniej z połowy pierwszego dziesięciolecia XVII w. wykazują ogólną sumę potrzeb na 424 525 zł, deficyt zaś od 153 381 zł do 173 381 zł, gdy uchwalano drugą kwartę z ekonomii wynoszącą około 20 000 zł. Oznaczało to, że dochody królewskie wynosiły 271 144 zł⁷⁴. Dalekie więc były od wspomnianych wyliczeń.

W ostatnich latach panowania Zygmunt III otrzymywał z dóbr koronnych 294 249 zł, ponadto z dóbr litewskich i leśnictw 162 686 zł, czyli razem 456 935 zł. Była to kwota odpowiadająca mniej więcej wymienionym wyżej obliczeniom. Wystarczyła ona na pokrycie potrzeb wynoszących wówczas (1631 - 1632) 447 813 zł. Niezależnie od tego dochód z portorium gdańskiego, olbory olkuskiej i sprzedaży saletry poruczony do wiernych rąk wpływał do prywatnej skatuli królewskiej, a podskarbi nie potrafił określić jego wysokości⁷⁵. Skatula Zygmunta III była nieźle zaopatrzona pieniędzmi pochodzącymi z różnych nieoficjalnych źródeł. Były to między innymi materialne dowody wdzięczności za akty łaski królewskiej. Na przykład nadania wysokich urzędów przynosiły korzyści nie tylko jemu samemu, lecz także królowej Konstancji i otoczeniu królewskiemu⁷⁶.

⁷⁰ M. S. Ligęza do nieznanego sejmiku 28 VIII 1611 r. z Dąbrowy, BN 6614, k. 47 - 48.

⁷¹ J. Wołłowicz podskarbi wielki litewski do J. K. Chodkiewicza 4 I 1614 r. z Wilna, BCz. 108, s. 653 - 660; to samo BRacz. 75, k. 12 - 14.

⁷² Są to wyliczenia z końca XVI w. łącznie z dochodami byłej oprawy Anny Jagiellonki (BCz. 375, s. 792 - 793; BJ akc. 160/51, k. 100).

⁷³ BCz. 436, s. 46 - 48; BCz. 103, k. 1064; BRacz. 12, k. 100.

⁷⁴ *Proventa koronne i litewskie stołu królewskiego*, b. d., BPAN Kr. 1047, k. 222 - 224.

⁷⁵ J. U. Niemcewicz, *Dzieje panowania Zygmunta III*, t. I, s. XXXV - XXXVI.

⁷⁶ H. Wisner, *Rozdawnictwo i sprzedaż urzędów w czasach Zygmunta III*, *Przegląd Historyczny* t. LXI, 1970, s. 445 - 451.

Reasumując powyższe rozważania, można wydzielić pewne okresy w dziejach skarbu nadwornego. Początkowe lata panowania to borykanie się z ciągłym deficytem, to lata nędzy królewskiej. Tego stanu rzeczy nie zmieniła ustawa z 1590 r., a nawet bezpośrednio po jej wydaniu dochody się zmniejszyły. Ich wzrost można łączyć najwcześniej z początkiem pierwszego dziesięciolecia XVII w. w związku z utworzeniem przez króla nowych ekonomii. Wprawdzie i wówczas kłopoty materialne towarzyszyły władcy, ale wynikały one prawdopodobnie z kosztów związanych z rokoszem. Kolejne trudności pojawiły się w okresie wojny z Moskwą, kiedy król wspierał pusty skarb Rzeczypospolitej własnymi poważnymi pożyczkami, a poza tym ponosił konsekwencje konfederacji w postaci zdewastowanych królewskich ziem. Jednakże jego sytuacja materialna systematycznie się polepszała w miarę upływu lat. Swoje dochody potrafił uporządkować tak, że zapewniły mu odpowiedni poziom życia, starczyły na koszty związane z zamkami w Warszawie, Ujazdowie i Wilnie, mecenat artystyczny, a także na wydatki takie, jak budowa floty czy wypłacenie 300 000 zł żołdu wojsku cesarskiemu po wojnie pruskiej⁷⁷. Efekt ten uzyskał niewątpliwie dzięki własnej gospodarności, ale głównie jednak dzięki tworzeniu nowych ekonomii. Unormowanie sytuacji finansowej skarbu królewskiego było poważnym osiągnięciem Zygmunta III, jednak nie przeżyło swego twórcy. Władysław IV cierpiał bowiem na ustawiczny brak gotówki. Prawdą jest, że jego kłopoty wynikały w dużej mierze z rozrzutności, niewłaściwego gospodarowania, ale także ze stosunkowo skromnych dochodów. Jedną z przyczyn tego stanu było niewyegzekwowanie „trzech części”. W czasach Zygmunta III uległy dalszemu ograniczeniu źródła dochodu skarbu nadwornego. W 1632 r. król przekazał dochody z mennic na rzecz skarbu państwowego. Zmalały wpływy z cel, których część wpłacano do kasy państwowej (czwarty grosz, cło fardońskie) tak często, jak często sejm uchwalał podatki; w ciągu całego panowania — dwadzieścia osiem razy.

Podjęmując na początku swego panowania akcję uporządkowania finansów królewskich i państwowych, Zygmunt III wybrał, jak sądzę, niewłaściwą drogę. Tylko opierając się na szlachcie, na izbie poselskiej mogło takie przedsięwzięcie dać pożądane wyniki. Zamiast zjednywania sobie jednostek wpływowych, często opozycyjnie nastawionych, można było podjąć działanie na płaszczyźnie kompromisu. Nie usprawiedliwia króla fakt, że nie umiał zrealizować takiego współdziałania ze szlachtą, czyli ówczesnym narodem. Należało ów naród potraktować poważnie, a nie tylko zbywać obietnicami rozpatrzenia w przyszłości jego postulatów. Stąd brała się opinia o rządach Zygmunta III jako rządach abso-

⁷⁷ J. Seredyka, *Wypłata żołdu armii cesarskiej w Polsce po rozejmie altmańskim 1629 - 1631*, Sobótka 1976, z. 2, s. 231 - 237.

lutnych, a później pisano niekiedy o jego despotyzmie. Opinie te niewątpliwie przesadzone zawierają jednak pewien element prawdy. Wiele samowoli było w postępowaniu króla w sprawach finansowych, która narażała skarb na wydatki, jak w latach 1609 - 1614, a szlachtę zrażała do władcy. Winą za niezrealizowany program odzyskania należnych Koronie dochodów nie można obciążać tylko samej szlachty, chociaż i na nią spada za to poważna odpowiedzialność.

ANNA FILIPCZAK-KOCUR (Opole)

DE L'HISTOIRE DE LA TRÉSORERIE DE LA COUR SOUS LE RÈGNE DE SIGISMOND III WASA

Résumé

L'administration financière de Sigismond III Wasa différait de celle de ses prédécesseurs. Les changements consistaient dans la séparation graduelle de la Trésorerie royale (de la Cour) de la Trésorerie d'Etat que l'on appelait aussi commune. Un certain rôle fut y joué par la loi de 1590 qui affecta certaines sources de revenu, à savoir les douanes, les mines et salines, ainsi que certains biens fonciers, aux besoins exclusifs du monarque. Les biens fonciers envisagés, détachés de l'ensemble d'immeubles de la République nobiliaire défini comme le domaine royal, étaient appelés le „économies”. Néanmoins, la loi de 1590 n'aboutit pas à la séparation décisive de l'administration du Trésor royal de celui de l'Etat. Toutes les deux demeuraient soumises au Grand vice-trésorier, malgré l'existence du Vice-trésorier de la Cour. Le dernier n'était que le gérant qui exécutait les ordres du premier.

Sigismond III jouissait en plus du droit de percevoir 50% des revenus d'autres biens domaniaux s'ils avaient été données à ferme ordinaire (40% s'ils constituaient les „starosties de castel”, c'est-à-dire la ferme se liait avec le remplissement de l'office du staroste). Dans la pratique, les starostes ne transféraient pas au roi sa part de revenu. Le roi se vit ainsi privé de son revenu, en n'étant pas capable de le recouvrer, bien qu'il n'ait pas y renoncé.

La situation financière de Sigismond III lors de ses premières années du règne en Pologne était lamentable. Le roi ne disposait pas de sommes suffisantes pour s'alimenter, pour entretenir sa Cour, pour l'entretien de son écurie, ainsi que pour envoyer la légation en Turquie ce qui put avoir pour conséquence un conflit armé avec cette puissance. Les difficultés financières du jeune monarque ne cessèrent pas de se manifester après l'adoption de la loi de 1590. Pour percevoir l'argent comptant, le roi grevait illicitement les „économies” de paiements et de dettes, en pensionnant aussi ses partisans. La Trésorerie ne percevait qu'une menue part de redevances. L'amélioration de la situation financière du roi ne se produisit que vers le milieu de la première décennie du XVIIe siècle. Elle résulta, entre autres, du retour au monarque des fermes sous forme d'„économies” après la mort de leurs tenanciers. Une telle pratique était cependant une cause du grand mécontentement de la noblesse.

